

SARIKAMIŞ HARBİ VE BİR KRONOLOJİ DENEMESİ

 Yunus ZEYREK

Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa

Sarıkamuş bozgunu, yakın tarihimizin unutulmayan acı hatıralarından biridir. Bu hadise, 1914 yılının son günleri ile 1915 yılının ilk günlerinde vukua gelmiş; bir tiyatro sahnesi gibi açılıp kapanmıştır. Ne var ki ömrünün baharında bu karlı dağlarda hayata veda eden binlerce şehidimizin gönüllerde ve maşerî vicdanda açtığı onulmaz yara kapanmamıştır. O kış kıyamet günlerinde Erzurum-Sarıkamuş hattında yaşanan bu facia, malesef iç siyasete alet edilmiş ve o cephenin şehit ve gazilerini incitmeye devam etmiştir.

Sarıkamuş harbiyle ilgili birçok kitap ve yazı kaleme alınmış olsa da bunlar arasında ne tarih birliği ne de bilgi birliği var... Denilebilir ki bu hadise hâlâ tarafsız ve lâyıkıyla değerlendirilememiştir. Hatta Sarıkamuş muharebelerinin cereyan ettiği günlerin doğru dürüst bir kronolojisine bile rastlayamadık. Biz, başta o cephenin IX. Kolordu Kumandanı

*Üçüncü Ordu'ya arzu çekeriz,
İnşâallah düşmanın kaddin bükeriz,
El ele verincez dağlar sökeriz,
Mevlâm bu Urus'tan kurtar İslâmı.*

(Seferberlik Destanı'ndan)

Sarıkamuş, Türk mücahitlerinin ruhlarındaki büyük kahramanlığın tezahürü olarak yaşmalıdır.

W. E. D. Allen

İhsan Paşa ile onun Kurmay Başkanı Miralay Köprülülü Şerif Bey ve Miralay Ârif Bey'in hatıraları olmak üzere aşağıda künyesini verdiğimiz birçok eseri inceledik. Ne yazık ki bu eserlerde de bazı hareketlerin tarihleri birbirini tutmamaktadır.

İhsan Paşa (1873-1955), Sarıkamuş muharebelerinde üç kolordudan birinin kumandanıydı. Komuta ettiği IX. Kolordu, cephe ortasında bulunmakla esas sıklet merkezi konumundaydı. Paşa'nın, hatıralarını kaleme aldığı kitap, şu cümlelerle başlamaktadır: "22 Aralık 1330 (4 Ocak 1915) öğleden sonra saat dört civarında idi. On iki gün devam eden Sarıkamuş meydan Muharebesi'nde harp tarihinin uğursuz bir darbesi olarak Moskofların eline esir bırakılmak bedbahtlığına uğradım."

İhsan Paşa, ilk esaret anını da şöyle ifade etmektedir: "Bir Moskof generali, azametli bir tavırla bize yaklaştı. Türklerden intikam almak zamanının geldiğini ve bunun için de İslâm ve Türk adı altındaki her şahsa her türlü muamelenin yapılmasından büyük bir haz duyduğunu, ezcümle esaret felâketine uğrayan askerlerimin elbiseleri alınıp, çırılçıplak ölümüm pençesine mahkûm bıraktıklarını anlatmaya başladı."

İhsan Paşa'nın bu şekilde başlayan esareti Sibiryâ'da devam etmiş; Kazan Türklerinin yardımıyla beş ay kaldığı esir kampından firar ederek uzun bir yolculuktan sonra yurda dönebilmiştir. İlk defa 1919'da neşrettiği hatıralarında Başkumandan Vekili Enver Paşa'yı

AHISKA UMUT DESTANI

Ahıska ve çevresi, 1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusların eline geçmişti. 1914'te yeni bir savaş kopunca Ahıska'da yeni umutlar uyandı. Bilhassa 1914'ün son günlerinde Türk askerinin Ardahan'a girmiş olması kendilerinde de kurtuluş umudunu artırmıştır. Köyden köye, dilden dile Enver Paşa'nın Ahıska'ya geleceği söylenmektedir. İşte o günlerde Ahıska'nın **Muxe** köyünden, asıl adı Şerif Efendi olup **Şehrî** mahlâsıyla şiirler söyleyen halk şairimiz de destanlar koştaktadır. Tamamı **Ahıska Araştırmaları** adlı kitapta yer alan bir destanındaki birkaç dörtlük şöyledir:

Efendiler müjde, müjde sizlere,
Karşılız Âl-Osman'ı beraber.
Huda emeğimiz vermesin zaya,
Yardımcımız Keremkân'ı beraber.

Geldi Anadol'dan koşun serteser,
Paşaları bâd-i seba tek eser,
Sarıkamış'ı ilk çıkışta basar,
Kopardılar dad figanı beraber.

Enver Paşa düşmüş önüne nâsın,
Bozar, alır Ardahan'ın kal'asın,
Siz de silahlanın, kökünü kesin,
Koyman Urum, bir Ermani beraber!

Kars ile Batum'a kılın savaşı,
Verin topu, yıksın dağ ile taşı,
Ahıska için hiç çekmen talaşı,
Bir top yıkar burç, bedeni beraber.

Alam Ahıska'yı, kıram Ermani,
Kılıçtan özge yok onun dermanı,
Tifliz'de okuyam büyük fermanı,
Dalgalsın bahr-ummanı beraber.

Şehrî der, çekmeyin sakın kederi,
Bizim yardımcımız Cenab-ı Bâri,
Moskoflar bozulur gider zemheri,
Açar İslâm'ın gülşeni beraber.

Ahıskalı Şehrî

suçlamış hatta ona karşı ağır itham ve hakaretlerde bulunmuştur. Kendisinin, "*Bir diktatörün delicesine, akıl, idrak ve mantıktan yoksun, müstebitçe emir ve kumandasının kurbanı olduğunu*" söylemiştir. Paşa, daha da ileri giderek Enver Paşa'yı, "*Kendi selâmeti için bizleri düşmana kurban etmekten çekinmeyen ve sorumluluk duygusu taşımayan bir zat...*" olarak nitelemektedir.

Köprülülü Miralay Şerif Bey (1877-1952)'in kitabına gelince, o da baştan sona kadar hakaret, itham ve karalamadan ibaret... Zaten ilk baskısı 1922'de yapılan bu kitabın 'yazdırıldığı' söylenmektedir.

Şerif Bey de Sarıkamış bozgununun yegâne sorumlusu olarak Enver Paşa'yı göstermektedir. Bununla kalmamakta ona, "*Şeytan, hain, sefil, ahmak, baş belâsı, uğursuz, kanlı katil...*" demektedir. Evvelâ bu gibi sıfatları bu kadar bol miktarda kullanan kişinin ruh hâlinin iyi tahlil edilmesi gerekir. Bu sıfatları reva gördüğü şahıs, Osmanlı Devleti'nin son on yılına damgasını vurmuş bir başkumandandır! Ziya Nur Aksun, Miralay'ın bu sözlerini değerlendirirken, "*Kendi kumandanına bu tarzda hücum eden adama ne denir bilmem, fakat asker demek kolay değildir.*" demektedir.

Böyle seviyesiz ve küfre varan ifadeler, ruh sağlığı yerinde olan birinden sadır olamaz. Marazlı bir psikolojinin eseri olan bu yakışıksız sözler, asıl suçluyu ele vermesi bakımından da dikkate değer. *Sarıkamış* kitabını yazan Şerif Bey'i okurken, insan dehşete kapılıyor ve bu adam, o çetin muharebe şartlarında Ruslarla değil kendi Başkumandanıyla savaşıyor diye düşünmeye başlıyor. Kendisi bir kolordunun kurmay başkanıdır. Ama yazdıklarına bakılırsa karargâhtaki işi fitne, dedikodu, geri asılma, mazeret üretme, diğer subaylarla sürtüşme şeklinde özetlenecek bir vaziyettedir. Bütün bunlara korkaklığını da ilâve etmeliyiz. Yazdıklarından bunlar anlaşılıyor.

Miralay Şerif Bey'in söz konusu kitabı ilk defa 1921 yılında, önce bir gazetede tefrika edilmiş sonra kitap olarak basılmıştır. Bu tarihe dikkat etmeli; zira Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçmek için Batum'da bulunduğu bir zamandır. Onu kamuoyu nezdinde küçük düşürmek lâzım ki buna cesaret edemesin! Nitekim öyle olmuş, o gün bugündür gerek ders kitaplarında gerekse

neşriyatta Enver Paşa lânetlenmiştir. Günümüzde bile bazı siyasîler birbirini itham ederken benzetme yoluyla Paşa'nın adını olumsuzluk sembolü olarak kullanmaktadırlar. Tabii ki biz, tarihî gerçeklerden habersiz bu çıkışları bir cehalet belirtisi olarak değerlendiriyoruz.

Sarıkamış harbinde 29. Tümen Kumandanı olan **Miralay Ârif Baytın** (1874-1950)'in kitabı da bunlara benzer şekilde, tarafgir bir üslûpla kaleme alınmıştır. Sarıkamış harbinde 83. Alay Kumandanı olan **Binbaşı Ziya Yergök** (1877-1949), Ârif Bey'i, Sarıkamış içindeki çarpışmalarda yanlış taktik yüzünden kendi tümenine bağlı üç alayın kırılmasından sorumlu tutmaktadır.

Bu üç mağlûp ve esir subay tarafından kaleme alınan kitapların ortak paydası, Sarıkamış bozgununun bütün vebalini Şehit Enver Paşa'ya yüklemekten ve onu türlü hakaretlerle küçük düşürme gayretinden ibarettir. Onlar bu kitapları yazdıktan sonra kendilerine ikbal kapılarının açılmış olması dikkat çekmektedir. Şöyle ki, İhsan Paşa, *vali ve milletvekili*; Miralay Şerif, *diplomat ve milletvekili*; Ârif de *vali, müsteşar ve milletvekili* yapılmıştır!

İstiklâl Harbi ve sonra Cumhuriyet devrinin fırtınalı yılları geçtikten sonra Sarıkamış harekâtının daha sağlıklı değerlendirmeye tâbi tutulduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan askerî tarihçi **General Fahri Belen** (1893-1975) ile **Mareşal Fevzi Çakmak** (1876-1950)'in değerlendirmeleri fevkalâde önemlidir.

Fevzi Çakmak, bazılarının günümüzde bile tartışma konusu yaptıkları Sarıkamış harekâtının yapılmasına karşı çıkmamaktadır. O, bu harekâtın yapılış tarzını tenkit etmekte, kuşatmanın daha dar sahada yapılması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca Enver Paşa'nın çok aktif, fakat başta ordu kumandanı olmak üzere subay kadrosunun çok pasif olduğunu ifade etmektedir. Onun bu görüşlerini kitabına alan Fahri Belen de böyle düşünmektedir.

Bir muharebede kumanda hey'etinin pasif olması ne anlama gelir? Bizim buradan anlayacağımız, subayların savaşmak istemedikleri ve emir dinlemedikleridir! Nitekim bu meseleye tarafsız gözle bakanlar bunu açıkça ifade etmektedirler.

Sarıkamış harbinde esir düşen subaylarımızdan 83. Alay Kumandanı Yusufelili Binbaşı **Ziya Yergök**'ün subaylarla ilgili tespiti kahredicidir: *“Teğmeninden kolordu kumandanına kadar subaylarda görev aşkı yoktu. Namus, şeref ve izzet-inefis duyguları noksandı. Bizim subay arkadaşlar, ‘dostlar şehit, biz gazi’ diyerek mümkün olduğu kadar kaçamak yolları arıyorlardı.”*

Ya aynı subayın şu sözlerine ne denir? *“Esir olup Rusya'ya giden subaylar, Özbek kızlarıyla evlenmişlerdi. Ancak esaretten dönerken kendileriyle gelmek isteyen karılarını orada terk ederek kaçtılar. Böylece Türk milletinin şeref ve haysiyetiyle oynadılar.”*

Rus generali Maslovski de Türk askerinin cesaret ve metanetini överken kumandanların bundan yararlanamadıklarını ifade etmiştir. O, sonradan yazdığı hatıralarında, *“Başarılacak bir harekâta, maiyet kumandanlarının Enver'in emirlerini uygulamada gevşeklik göstermeleri başarısızlığa sebep olmuştur.”* demektedir. Gerçekten de Enver Paşa'nın gece Sarıkamış'a taarruz emrinin, Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ile onun Kurmay Başkanı Miralay Şerif tarafından durdurulması başka neyle izah edilebilir ki...

Miralay Şerif'in kitabını romantik ve hislerinin esiri olarak kaleme almış olmakla vasıflandıran **General Fahri Belen**'in şu tespitleri de kayda değer, *“Kurmay hey'eti ve kumandanlar, Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın emirlerini dinlememiş, onu yanıltmış ve zafer fırsatını kaçırmışlardır. Meselâ 26 Aralık'ta 29. Tümen Kumandanı (Ârif Bey), Sarıkamış'tan iki topla yapılan ateşten şaşırmış, tam başarı vadeden hücumu durdurmuştu. Hücumun durdurulmasını teklif eden İhsan Paşa, kitabında onu haklı gösteren Şerif de onun kurmay başkanıydı!”* diyerek ve isimlerini de vererek İhsan Paşa ile Miralay Şerif Beyi açıkça suçlamaktadır. Belen'in hükmü şudur: *“Sarıkamış'ın 25-26 Aralık gecesi işgal edilmemesinden, İhsan Paşa ve onun kurmayı Şerif Bey sorumludur. Bunlar, Rusça yazılan kitapları okumadan hatıralarını yazarak kendilerini haklı göstermişlerdir.”*

Şu tespit de Belen'indir: *“Enver Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzlu şahıslarının müdahalelerini men'etmiş ve Cemiyet liderlerinden Bahaddin Şakir Bey'i ordu karargâhından uzaklaştırmıştır.”* Bu da Balkan Harbi'nde görülen siyasî

sürtüşmenin Sarıkamış'ta olmadığını göstermesi bakımından önemli bir husustur.

Yüz sene sonra Sarıkamış muharebesini değerlendirirken başta ulaşım meselesi olmak üzere göz önüne almamız gereken başka hususlar da var. Meselâ birliklerin karayoluyla nakli günlerce devam ediyor! İlaş var fakat nakliye imkânları yok! Bundan da Enver Paşa'yı mı sorumlu tutmalıyız? Düşünelim ki Ruslar, 1877-78 Harbi'nde ele geçirdikleri Batum, Kars ve Sarıkamış'a demiryolu döşemişlerdi. O zaman bizim Erzurum'a en yakın istasyonumuz 800 km mesafedeki Niğde-Ulukışla istasyonudur! Bu uzun mesafe sadece bir şoseyle kat edilebiliyordu! Yani Ruslar, sizden kopardıkları topraklarda burnunuzun dibine kadar demiryolu döşüyor fakat size kendi coğrafyanızda yol yaptırıyorlardı! Bu ne demektir?

O zamanlar devletin malî ve askerî gücü sıfır noktasındadır. Demiryolu ve doğru dürüst karayolu yoktu! Elde kalıyor Karadeniz yolu ve Trabzon iskelesi! Ve bu iskeleden at ve katır sırtında taşınan mühimmat! Deniz hâkimiyeti de Rusların eline geçince, bu imkân da ortadan kalkıyor! Sonra orduda her zaman bulunması gereken *harita, kazma, kürek, balta ve testere* gibi en zarurî malzeme her zamanki gibi yine yok! Bu sefalet 93 Harbi'nde de yaşanmıştı. Binlerce askeri emri altında bulunduran bunca subay, böyle bir savaş zamanında nasıl bu kadar tedariksiz olur?

Şimdi soralım: Malî gücü, asrî silâhları, arazi, ulaşım şartları ve subay kadrosu böyle olan bir muharebede Başkumandan ne yapsın? Bütün bunlar ortadayken bir tıp doktoru, TV kanallarında, Miralay Şerif'in palavralarını bir hakikat gibi anlatıyor!

Bu savaştaki kusur ve ayıpları şöyle bir akıldan geçirdik, 15 madde tespit ettik; bunların hiçbiri Enver Paşa'yla ilgili değil! Ama ne gariptir ki askerlik mesleği ile asla bağdaşmaması gereken bir şekilde karargâhı ve kurmay hey'etiyle Rusların avucuna düşen hatta savaşmayıp teslim olan asıl suçlular gerçekleri ters yüz etmişler, bunun karşılığı olarak da nimetlere gark edilmişlerdir!

2013 Aralık ayının son günlerinde bazı TV kanallarında Sarıkamış programları yapıldı. *Tarih'in Arka Odası*'ndaki ikinci şahsın çocukça ifadeleri, akademik unvanına yakışmadı. Yine aynı

kanalda ertesi gün iki profesör konuşuyordu. Son yıllarda Sarıkamış'ı magazinleştiren doktor hemşehrimiz, Enver Paşa'yı suçlayacak şeyler arayışı içindeydi. Bilinen dedikodulara ilâveten onun hayalci olduğunu söylüyor ve "*Türki cumhuriyetleri kurtarmaya gitti!*" diye de ilâve ediyordu! Yani 1920'li yıllarda Türki cumhuriyetlerden bahseden ilk bilim adamı olma payesini kazanıyordu! Enver Paşa'nın azlettiği Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'yı yere göğe koymuyor, stüdyoya getirdiği büyük posterini kaldırıp kaldırıp gösteriyordu. Hâlbuki konuyu biraz inceleyen ve okuyan hiç kimse bu paşayı övmez. Tuğgeneral Ziya Yergök'ün kitabında bu Paşa'nın liyakatsizliğine dair birçok malzeme var! Bunların en önemlisi onun dünyadan haberi olmayan, diğer kumandanlarla sürtüşen, kavga eden ve etrafına saygı telkin etmeyen bir kişilik olmasıdır. Kaldı ki Hasan İzzet, Enver Paşa'nın lânetlendiği bir dönemde, 1924'te ordudan tard edilmiştir!

TV stüdyosundaki diğer Profesör, okudukça fikrinin değiştiğini, Enver Paşa'nın kahraman, dürüst ve namuslu biri olduğunu söylüyordu. Fakat nedense Sarıkamış'ı yeriyile yurduyla ve tarihiyle üstüne tapulamış gibi bir hava veren yanındaki doktoru nakzetmekten de çekiniyordu. Sırf bu saikle lüzumsuz ithamlarda bulunuyor, Enver Paşa için *Malkoçoğlu* benzetmesi yapıyor, *mangal yürekli yiğit* derken beyniyle de alay ediyordu!

Dillerden düşürülmeyen "*Tek kurşun atmadan eriyen 90 bin asker*" sözü bir efsanedir! Bu söz, kurşun atmak şöyle dursun, Sarıkamış'ta muharebe eden ve Ruslara da en az bizim kadar kayıp verdiren Mehmetçik'e hakarettir. Tarihçi Ziya Nur Aksun (1930-2010)'un değerlendirmesi şöyledir: "*Harp tarihi arşivine göre Sarıkamış muharebelelerinde ordumuz, 23 bin şehit, 7 bin esir ve 10 bin yaralı vermiştir. Bu işte hata, emrindeki kumandanlara, sevap ise Enver Paşa'ya aittir.*"

Enver Paşa, Türkistan'da, 4 Ağustos 1922, Cuma günü, Kurban Bayramı'nın birinci günü Rus kuvvetleriyle cereyan eden muharebede şehit düşmüştür. Bugün Tacikistan sınırı içinde bulunan Belcivan yakınlarında, Pamir Dağları eteğindeki **Çeken** köyü tepesinde, şehit düştüğü yerde toprağa verildi. O günlerde kendisiyle de görüşmüş olan **Zeki Velidî Togan** (1890-1970), 15-20 bin kişinin katıldığı cenaze merasimiyle **Belcivan**

SARIKAMIŞ HAREKATI 12 (24) / 1. KÂN. / 330 (1914) VAZİYETİ

civarında adeta tasviri imkânsız bir kıyamet koptuğunu ifade etmektedir.

Paşa'nın mezarı 1996 yılında İstanbul'a nakledildi. Fakat Tacik hükûmeti bu nakilden hoşnut değildi. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, onları hoşnut etmek için Çeken Tepesi'nde bir anıt mezar yapılacağı sözünü vermişti. Bu söz, 2014 yılı 4 Ağustos'unda açılacağı belirtilen anıtmezarla yerine getirilmiş olacak. Bunlar güzel şeylerdir. Zira Şehit Enver Paşa'nın Sarikamış harbinde elden gelen her türlü hainliği yapanların son zamanlarda şımaran torunlarına ve bazı gafillere de, Türk milletinin kahramanlarına sahip çıktığını göstermesi bakımından fevkalâde anlamlıdır.

Netice itibariyle ki, bir: Tarihi doğru okuyan vicdan sahipleri o devirde hangi devletten/imparatorluktan bahsedebileceğini açıkça ortaya koymalı, bu tarihi yeniden yazmalıdırlar. İki: Neredeyse yüz yıldan beri haksız itham ve iftiralara maruz bırakılan ve hiçbir zaman kendini savunma imkânı bulamayan **Şehid-i Muhterem Enver Paşa**'nın hakkı teslim edilmelidir. Üç: Sarikamış muharebeleriyle ilgili kaynaklar, meselâ aşağıda künyeleri verilen kitaplar incelenerek o zamanlar muharebe sahasında yaşayan ahalî hakkında da bir değerlendirme yapılmalıdır.

Böylece bazı çevrelerin çok arzu ettiği gibi tarihimizle daha sağlıklı yüzleşme imkânı bulacağız!

Yazımıza savaşın başlangıcından itibaren devam eden muharebelerle ilgili bir kronoloji ilâve etmek istiyoruz. İncelediğimiz kaynaklarda tarihlerin zaman zaman birbirini tutmadığını görmekteyiz. Biz ortalama ve çoklukla belirtilen tarihleri aldık.

1914

29 Ekim (Kurban Bayramı günü): Alman Amiralî Suchon komutasındaki Göben (Yavuz) ve Breslav (Midilli) savaş gemileri Karadeniz'e açıldı ve Odessa, Sivastopol, Novorosisk gibi Rus limanlarını bombaladılar. Aynı gün Rus Kafkas ordusuna taarruz emri verildi.

31 Ekim: Ruslar, Iğdır üzerinden Bayezid'e doğru saldırıya geçtiler.

1 Kasım: Rus ordusu doğuda, Oltu-Kaleboğazi'nden Narman'a, Sarikamış-Karaorgan'dan Kötek'e, Micin-ger'ten Horasan'a, Karakilise'den Velibaba'ya doğru sınırı geçerek ilerlemeye başladı.

2 Kasım: Rus Sefiri Giers, İstanbul'dan ayrıldı. Rus Çarı Nikola II, manifesto yayınlayarak hedeflerinin İstanbul ve Boğazlar olduğunu bildirdi.

3 Kasım: Ruslar Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Rus ordusu Türk topraklarında ilerlemektedir. Osmanlı Devleti'nin 3. Ordu Karargâhı Erzurum'dadır.

4 Kasım: Bergman kumandasındaki Rus kolordusu, Horasan'la buranın Sanamer ve Ardos köylerini işgal etti. Köprüköl'e doğru ilerleyen Kazak tümenine taarruz edildi. Bu ilk ciddi çatışma sonucu Ruslar geri püskürtüldü.

5 Kasım: İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilân ettiler. Rus kolordusu, Horasan hattına ulaştı ve Köprüköl'e doğru yürüyüşe başladı.

6 Kasım: Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Yavuz zırhlısıyla Trabzon'a geldi. Ruslar Köprüköl'ü işgal ettiler. Diyardin ve Taşlıçay da Rusların eline geçti. İngilizler Basra'yı işgal ettiler.

7 Kasım: İki ordu da ileri harekâtla muharebeye başladı. Köprüköl batısında Ruslara karşı yapılan hücum harekâtı başarılı olmadı. Hasan İzzet Paşa ordu karargâhıyla Hasankale'dedir. Orduya kışlık elbise, mühimmat ve iki uçağı getirmekte olan dört gemi (*Derne, Bezm-i Âlem, Mithat Paşa, Bahr-i Ahmer*) Ruslar tarafından Karadeniz'de batırıldı. Rus donanması, Zonguldak'ı bombalarken Midilli savaş gemimiz de Poti'yi bombardıman etti.

8 Kasım: Pulur ve Tortan'da hücumla Ruslar geri atıldı. Ruslar Köprüköl'de mevzilendiler. Köprüköl batısındaki Rus kuvvetleri geri çekildi.

9 Kasım: Ruslar Karaköse'yi işgal ettiler.

10 Kasım: Çermiksu muharebesinde Ruslar geri atıldı ve mevzileri işgal edildi.

11 Kasım: Türk ordusu, şafakla beraber Köprüköl taarruzuna başladı. Osmanlı Devleti itilâf devletlerine karşı resmen savaş ilân etti.

12 Kasım: Taarruz devam etti ve Ruslar Köprüköl'ü boşaltarak çekilmeye başladı. Ordumuz **Köprüköl**'e girdi, düşman takip edilmedi. Çobandede zapt edildi. IX. Kolordu Karargâhı Köprüköl'dedir.

13 Kasım: Sultan Reşad, bir beyanname yayınlarak harbe girişin izahını yaptı. Aynı gün Başkumandanlık vekâletinin beyannamesi yayınlandı. Rus ordusu Azap hattındadır.

14 Kasım: Narman'ın Ekrek ve Horasan'ın

Karargâhıyla birlikte esir düşen IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa.

Alakilise köyleri hattında şiddetli çarpışmalar oldu. Düşman çekilmesi devam ettiği hâlde takip edilmedi. Ordu komutanı Hasan İzzet Paşa birliklere istirahat verdi. Böylece Ruslar rahatlamış oldu. IX. Kolordu Karargâhı Köprüköl'ün Tafdiker köyündedir.

15 Kasım: Padişah Sultan Mehmet Reşad, Cihat Beyannamesi yayınladı.

16 Kasım: Genel taarruzla Azap Muharebesi başladı. Ordu Karargâhı Köprüköl doğusundaki Haran'a geldi. 3. Ordu bütün kuvvetleriyle Horasan'ın Azap-Sanamer köyleri hattından taarruza başladı. Ruslar, denizden Trabzon'u bombaladı. Hopa Hudut Taburu, Rus sınırını geçerek Borçka'ya doğru ilerledi.

17 Kasım: Yavuz savaş gemisi Karadeniz'e açıldı. Ordudaki Ermeni grupları silâhlarıyla Rus tarafına geçti ve onların verdiği bilgilere göre Ruslar yeni bir harekâta başladılar. Rus kuvvetleri, Horasan'ın Ardos-Sanamer köyleri hattındadır.

18 Kasım: Hücumla Ruslar püskürtüldü ve Azap doğusundaki mevziler ele geçirildi. Ruslar eski sınırları içine çekildiği hâlde takip edilmedi. Rus ordusunda panik oldu. Kolordu Kumandanı Bergman Sankamış'a kaçarak durumun kritik olduğunu Tiflis'e bildirdi.

19 Kasım: Ruslar Narman'dadır. Rus gemileri denizden Hopa'yı bombaladı.

21 Kasım: 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa orduya çekilme emri verdi. Üstün durumdayken geri çekilmeye bir manâ veremeyen askerlerin morali bozulmuştur. Ordu, gece vakti çok kötü hava şartlarında 12 km geri çekildi. Hopa Müfrezemiz Borçka'yı, Melo Müfrezemiz de Rusları tard ederek Artvin'i ele geçirdi.

22 Kasım: Ordu karargâhında çekilme emri müzakere edildi; Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa ile IX. Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa tartıştı. Ordu Karargâhı Horasan'ın Geçik köyüne ve oradan da Köprüköy'e geldi.

23 Kasım: IX. Kolordu Kumandanı Ahmet Fevzi Paşa emekliye sevk edildi, yerine 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa tayin edildi.

29 Kasım: Genelkurmay İkinci Başkanı Hafız Hakkı Bey Erzurum'a geldi.

2 Aralık: Hafız Hakkı Bey Köprüköy'de muharebe hattını dolaştı.

4 Aralık: Ruslar Bayazıt'ı işgal ettiler.

7 Aralık: X. Kolordu Kumandanı Ziya Paşa görevinden alındı, yerine Miralay Hafız Hakkı Bey tayin edildi.

10 Aralık: Başkumandan Vekili Enver Paşa Trabzon'dan Gümüşhane'ye geldi. Yavuz savaş gemimiz, Batum'da Rus sahil bataryalarını topa tuttu.

12 Aralık: Enver Paşa ile Bronsart Paşa Erzurum'a geldiler.

13 Aralık: Enver Paşa, maiyetiyle Köprüköy ordu karargâhına geldi ve o akşam Erzurum'a döndü.

14 Aralık: Sarıkamış'a taarruz hazırlıkları başladı. Binbaşı Stange Bey müfrezesi Arhavi'dedir.

15 Aralık: Enver Paşa Köprüköy'de muharebe hattını ziyaret etti.

18 Aralık: III. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa görevden alındı. Kumandayı Enver Paşa üzerine aldı. Stange Bey müfrezesi Borçka'dadır.

20 Aralık: Rus Çarı II. Nikola Sarıkamış'a geldi; Türk sahasındaki Rus ileri mevzilerini ziyaret etti.

21 Aralık: Sarıkamış taarruzu hazırlıkları tamamdır. Enver Paşa ve maiyeti, Köprüköy'den Narman'ın Koşa köyüne geldiler. Hafız Hakkı

Bey Tortum'dadır. 3. Ordu muharip asker miktarı: 75,600 ve 228 top. Ruslar 100.000'den çok.

22 Aralık: Enver Paşa'nın emriyle Türk kıtalarının Sarıkamış yürüyüşü başladı. Gürcü Albay Kutatadze'nin kumanda ettiği birlikler Narman'da mağlûp edildi. Kutatadze, birliği ile esir edildi. Narman alındı ve Rus-Türk sınırı olan Yeniköy'e varıldı. X. Kolordu karargâhı Oltu'nun İslâmkotik köyündedir.

23 Aralık: X. Kolordu, birlikleri, İstomin kumandasındaki Rus kuvvetlerini Oltu'da mağlûp etti. Oltu zapt edildi. Düşman Oltu doğusuna atıldı fakat takip edilmedi. Asker, Oltu çarşısını yağmaladı! Oltu civarında 31-32. Tümenlere mensup iki alay birbirini düşman zannederek çarpıştı; 2000 civarında telefât var. Stange müfrezesi Ardanuç'a geldi. Enver Paşa, 3. Ordu Karargâhıyla Narman'a geldi. X. Kolordu karargâhı Oltu'dadır ve hedef Ardahan'dır.

24 Aralık: 29. Tümen, Rus kuvvetlerini geri atarak Rus Hudut Bölüğü karargâhı olan Bardız'ı işgal etti. Tümede bayrak bulunmadığından (!) camiden çevrilmiş olan kilisenin kulesine alay sancağı çekildi. Rus ambarlarında bol miktarda yiyecek ve giyecek ele geçirildi. Enver Paşa, kuşatmayı yapacak olan IX. Kolordu karargâhıyla Bardız'a geldi. X. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Nasuhi Bey Ruslara esir düştü ve Enver Paşa'nın plân ve emirleri Rusların eline geçti. Stange müfrezesi Ardanuç'tan Ardahan'a doğru hareket etti. Ordu karargâhı Bardız'dadır. Rus Başkumandan vekili Mışlayevski, Köprüköy'e hücumdan vazgeçerek Zivin'e çekilme emri verdi.

25 Aralık: Enver Paşa Sarıkamış'a taarruz emri verdi ve 29. Tümenle birlikte yürüyüşe başladı. X. Kolordu'nun da Sarıkamış'a yönelmesi emredildi. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Bey Penek'i işgal etti. Allahuekber Dağları üzerinden Bardız'a doğru hareket etti. Acaralı gönüllülerin tazyikiyle Ruslar Penek'ten Göle'ye çekildiler. Enver Paşa'nın plânlarını inceleyen Rus ordu kumandanı Mışlayevski ümitsizliğe kapılarak genel ric'at emri verdi ve Tiflis'e gitti. Tiflis'te şehir meclisi toplandı. Durumun ciddiyeti görüşüldü. Tehlike şehirde duyulunca halk Türklerin kendilerini keseceği endişesiyle paniğe kapılarak istasyona yığıldı.

ASKER TÜRKÜSÜ

1914 Kasım'ında Köprüköy'de Rusları yendikten sonra Sarıkamış üzerine yürüyen askerlerimizin, kendi aralarında koştukları ve türkü şeklinde söyledikleri koşmalardan birini sunuyoruz. Bu koşmayı Oltulu Sinan Çavuş, bir mektupla Oltu'daki amcasına göndermiştir.

Erzurum'dan çıktım muradım Kars'tır,
Gönlüme bin şâdlık, arzuman gelir.
Hasan-i Hırkan'a müjdeler olsun,
Moskof'un üstüne Âl-Osman gelir.

İlkin Köprüköy'de kurduk kavgayı,
Moskoflara vurduk derin yarayı,
Can ü gönülden biz ettik duvayı,
Düşmanı boğacak Nuh-Tufan gelir.

İstanbul'dan Enver Paşa'mız geldi,
Açıldı gönlümüz, yüzümüz güldü,
Ordu Sarıkamış'a hareket kıldı,
Kış günü dağ bize gülistan gelir.

İnşâallah alırız esir vatani,
Oltu, Kağızman'ı, Kars, Ardahan'ı,
Bunu böyle yazdı Çavuş Sinanî,
Gelecek ay size baş mihman gelir.

*Oltulu Sinan Çavuş, 1914
(Kırzioğlu M. Fahrettin, Edebiyatımızda
Kars, İstanbul, 1958)*

26 Aralık: Şafak vakti Rus ric'ati başladı. Türk askeri taarruzla Yukarı Sarıkamış'ı ele geçirdi. Ruslar savunma mevzilerindedir. Selim işgal edildi. Demiryolu havaya uçuruldu. Sarıkamış-Kars bağlantısı kesildi. Enver Paşa, Bardız'da Hafız Hakkı Paşa Bey'le buluştu. Enver Paşa, taarruz emri verdi. IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, bu muharebelerde çok yetersiz kalmış; hatta yürüyüşü kolaylaştırmak anlayışıyla o soğuk havada askerin kaput ve çantalarını bıraktırmakla açlık ve donmalara sebep olmuştur. Bardız'dan Sarıkamış'a yürüyen 29. Tümen, Miralay Ârif'in emriyle harekâtı durdurmuş; askerlerin donma veya köylere dağılması tümeni yarıya indirmiştir. Bu da Ruslara büyük fırsat vermiştir. Yavuz zırhlısı Boğaz önünde Rus mayınlarına çarparak yaralandı; bu sebeple Trabzon-Erzurum hattı devre dışı kaldı.

27 Aralık: Sarıkamış kuzeyindeki hâkim sırtlar ele geçirildi. Ruslar arkadan takviye aldılar. En şiddetli muharebe günüdür. Rus kumandanı Mişlayevski'nin ric'at kararına Kurmay Başkanı Yudenîç itiraz etti. X. Kolordu Allahuekber Dağı'nı aşti; Selim ve Karahamza'yı işgal etti. Bölgenin Rum ve Ermeni ahalisi kaçmaya başladı.

28 Aralık: X. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Bey Selim'dedir. Taarruz devam etmektedir, Sarıkamış iki defa el değiştirdi, Türklerin elinde kaldı.

29 Aralık: X. Kolordu, Kars'tan gelen Kazak Süvari Alayını bozarak bir treni ele geçirdi; Selim istasyonu ve demiryolu tahrip edildi. Sarıkamış'ta muharebe devam ederken Sarıkamış'ın Alisofu köyü de ele geçirildi. Sarıkamış'ın Kars bağlantısı kesildi. Gece Sarıkamış içinde süngü muharebesi yapıldı. Kuzeyde Stange Bey müfrezesi taarruzla Ardahan'ı zapt etti. Ardahan'daki Rus kumandanı Henike Ahıska'ya doğru kaçtı, takip edilmedi.

30 Aralık: Rus topçusunun gücüyle Sarıkamış içinde bozgun oldu ve Yukarı Sarıkamış Ruslara geçti. Muharebenin dönüm günüdür: IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, Enver Paşa'ya verdiği raporda kolordusunun taarruz kabiliyetinin kalmadığını bildirdi. Göle'deki çatışmalarda müfrezeye komutanı şehit oldu.

31 Aralık: IX. ve X. Kolordular yeni bir taarruzla Sarıkamış'a girdi. Çilhoroz tepeleri Rusların eline geçti; Türk birlikleri Şenkaya'nın Norşin köyüne çekildi.

1915

2 Ocak: IX. ve X. Kolordulardan Sol Cenah Ordusu meydana getirildi, kumandanlığına da tuğgeneral rütbesi alan Hafız Hakkı Paşa tayin edildi. IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa, haset duygusuyla bundan rahatsız oldu. Bu sırada paniğe kapılan Rus orduları Kumandanı Grandük Nikola, İngiltere'ye müracaat ederek Türk kuvvetlerinin durdurulması için yardım istedi. Bu gün için Maslovski, "Türklerin Sarıkamış muharebesini kazanmaları için ramak kalmıştı." diyor. Enver Paşa ordu karargâhıyla Sarıkamış'ın Divik köyündedir.

3 Ocak: Sarıkamış'ta Rus taarruzu başladı.

4 Ocak: Sarıkamış'ta Rus taarruzu yoğunlaştı. IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ile Kurmay Başkanı Miralay Şerif Bey, karargâhtaki 106 subay ve 300 askerle Ruslara esir düştüler. Muharebenin son günüdür. Ordu karargâhı Norşin'dedir. Zafer ümidini kaybeden Enver Paşa vasiyetnamesini yazdı. Tiflis'ten gelen Sibiry Kazak Tugayı, yoğun sisten de yararlanarak baskınla Ardahan'ı ele geçirdi. Buradaki müfrezemiz ağır zayıt verecek çekilmek zorunda kaldı. Rus ve Ermeni kuvvetleri, Göle'den Çıldır'a kadar büyük katliama giriştiler.

5 Ocak: Hafız Hakkı Paşa, X. Kolorduya çekilme emri verdi. Sarıkamış'taki kuvvetlerimiz tamamen esir alındı. Enver Paşa ve Ordu Karargâhı Sarıkamış'ın Zivin köyündedir. Ardahan'dan çekilen Binbaşı Stange Ardanuç'ta, Yüzbaşı Halid Bey Artvin'in Berta köyündedir.

6 Ocak: Ordu karargâhı Horasan'ın Hedik köyünde bulunan XI. Kolordu karargâhındadır. X. Kolordu karargâhı Bardız'dadır.

7 Ocak: Hafız Hakkı Paşa, 3. Ordu Komutanlığına, Yusuf İzzet Paşa da X. Kolordu Komutanlığına tayin edildiler. Ruslar, Hopa ve Sinop'u denizden bombaladı. Bir Rus-Kazak Alayı Göle'yi işgal etti.

8 Ocak: Enver Paşa, savaşın mağlûbiyetle sona erdiğini kabul ederek dönüş kararı aldı; Hafız Hakkı Paşa da Bardız'dan ayrıldı.

9 Ocak: Enver Paşa ile Bronsart Paşa, Hedik'ten ayrılarak Köprüköy'e geldiler.

10 Ocak: Bardız Rusların eline geçti. Hafız

Hakkı Paşa, Hedik karargâhına gelerek 3. Ordu kumandasını ele aldı. Enver Paşa Erzurum'a oradan da Anadolu üzerinden İstanbul'a hareket etti.

X. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Bey

KAYNAKLAR

1. A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1942-1947.
2. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
3. Ârif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi*, Vakıf Basımevi, İstanbul, 1946.
4. Aziz Samih İlter, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2007.
5. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi-Kafkas Cephesi*, c. I, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1993.
6. Bâki (Vandemir), *Büyükharpte Kafkas Cephesi*, 1. Cilt, Askerî Matbaa, İstanbul, 1933.
7. Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1964.
8. Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
9. İhsan Latif, *Bir Serencam-ı Harp*, Haz. Burhan Göksel, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
10. Köprülülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, Haz. Sami Önal, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
11. Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 2005.
12. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.
13. Tekin Erer, *Enver Paşa'nın Türkistan Kurtuluş Savaşı*, Matayaş yayınları, İstanbul, 1971.
14. W. E. D. Allen, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1966.
15. Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.
16. Ziya Yergök, *Sarıkamış'tan Esarete*, Haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.